

*Hacıyev Fazil Şöhlət oğlu,*  
*iqtisad elmləri doktoru, professor,*  
*Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)*  
*Ünvan: İstiqlaliyyət küç.6, AZ 1001, Bakı, Azərbaycan,*  
*E-mail: fazilhaciyev@yahoo.com,*  
*Hacıyev Tacəddin Fazil oğlu, doktorant,*  
*Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC),*  
*Ünvan: İstiqlaliyyət küç. 6, AZ 1001, Bakı, Azərbaycan,*  
*E-mail: haciyev.t.f@gmail.com,*  
© Hacıyev F.Ş., Hacıyev T.F., 2020

UOT 330.322:338.246(479.24)

JEL K22, C41

## BAZAR İQTİSADİYYATI ŞƏRAİTİNDƏ QIYMƏTLİ KAĞIZLARIN UÇOTU VƏ TƏHLİLİNİN METODİKASI

### X Ü L A S Ə

**Tədqiqatın məqsədi** – “Milli iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsi-nin başlıca istiqamətləri”nin (bundan sonra strateji yol xəritəsi) əsas hədəflərindən irəli gəl-rək Azərbaycanda qiymətli kağızların inkişafı ilə bağlı təhlil işi yerinə yetirmək.

**Tədqiqatın metodologiyası** - sistemli yanaşma, fundamental təhlil və adekvat infor-masiya.

**Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti** - Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızların for-malaşması və stimullaşdırılmasında elmi mənbə kimi istifadə imkanları.

**Tədqiqatın nəticələri** - Azərbaycan Respublikasında müasir şəraitdə qiymətli kağız-ların uçotu və fundamental təhlili qiymətləndirilmişdir.

**Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi** - Azərbaycanda qiymətli kağızların uçotu və təhlilinin qiymətləndirilməsi metodologiyasının təkmilləşdirilməsi.

**Açar sözlər:** bazar iqtisadiyyatı, qiymətli kağızlar, qiymətli kağızların növləri, qiy-mətli kağızların uçotu, qiymətli kağızların fundamental təhlili, qiymətli kağızların texniki təhlili.

## GİRİŞ

Müasir şəraitdə maliyyə münasibətlərinin əhatə dairəsinin genişləndirilməsində qiymətli kağızların rolu böyükdür. Azərbaycanda qiymətli kağızların formalaşması XIX əsrin 80-ci illərinə təsadüf edir. O dövrdə, 1986-cı ildə “Bakı Əmtəə Birjası”nın yaradılması ilə istiqraz və veksellərin kütləvi ticarətinə start verildi. Bu baxımdan qiymətli kağızların uçotu və təhlili xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Strateji yol xəritəsinin tətbiqi şəraitində iqtisadi artımın təmin olunması milli iqtisadiyyatda struktur dəyişikliklərin həyata keçirilməsi iri həcmli investisiya qoyuluşları tələb edir. Bu baxımdan maliyyə bazarı cəmiyyətin sərəncamında olan resurslardan səmərəli istifadə etməklə, dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Ümumiyyətlə, maliyyə bazarı real sektorun inkişafı üçün əlverişli şəraitin formalaşmasına, iqtisadi artımın keyfiyyət parametrlərinin yaxşılaşmasına təsir göstərir.

Azərbaycan Respublikasında maliyyə bazarlarının inkişafı kapitalın bir sahədən digər sahəyə, bir regiondan digər regiona axınını asanlaşdırmaqla mövcud iqtisadi resursların səmərəli istifadəsinə səbəb olur. Göründüyü kimi, maliyyə bazarlarının inkişafı və maliyyə vasitəçilərinin mövcudluğu miqyasından qənaət və ixtisaslaşma hesabına sövdələşmə xərclərinin əhəmiyyətli dərəcədə azaldır və kiçik vəsaitlərin rəqabətli bazara cəlb edilməsinə şərait yaradır. Likvid kapital bazarının mövcudluğu sərbəst pul vəsaitlərinə malik iqtisadi subyektlərə asan satıla bilən qiymətli kağızların əsas növü olan səhm, istiqrazlar və s. kimi maliyyə alətlərini almaqla qeyri-likvid istehsal obyektlərinə investisiya qoymağa imkan verir. Maliyyə bazarları firmaların cari fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi üçün imkanlar yaratmaqla, gözlənilməz hallar üçün nisbətən iri pul vəsaitlərinin saxlanması ehtiyaclarını azaltmaqla və ya malik olduqları sərbəst pul vəsaitlərinin gəlir gətirən maliyyə alətlərini yerləşdirməyə imkan verməklə onların səmərəliliyinin artmasına imkan verir. Maliyyə bazarlarının inkişafı məhdud iqtisadi resursları daha gəlirli sahələrə yönəltməklə əsaslı qərar vermək üçün əlverişli şərait yaradır. Qiymətli kağızlar bazarı inkişaf etsə də, onun milli iqtisadiyyatın maliyyələşdirilməsində rolu məhduddur. Belə ki, qiymətli kağızlar bazarı firmaların maliyyə vəsaitlərini cəlb etmələrinin mühüm mənbəyi kimi çıxış etmir. Belə bir şəraitdə qiymətli kağızların uçotu və təhlilinin aparılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Ümumiyyətlə, qiymətli kağızlar – pul sənədlərini buraxan şəxslər və onların sahibləri arasında qarşılıqlı münasibətləri müəyyən edən, faiz və ya dividendlər formasında gəlirlərin ödənilməsinə, eləcə də bu sənədlərdən irəli gələn pul və ya digər hüquqlarının digər şəxslərə verilməsi imkanını nəzərdə tutan, malik olma hüququnun və borc (istiqraz) münasibətlərini təsdiq edən pul sənədləridir. Qiymətli kağızlar kağızda çap edilmiş sertifikat blankları şəklində və ya hesablardakı qeydlər formasında ola bilər. Qiymətli kağızların hesablardakı qeydlər formasında tədavi zamanı qiymətli kağızların sahibi element barəsində öz əmlak hüquqlarını qiymətli kağızların saxlanması, uçotu və hesablanması əməliyyatlarını həyata keçirən ixtisaslaşdırılmış təşkilatlar vasitəsilə gerçəkləşdirə bilər. Sahibliklə bağlı əmlak hüququnun gerçəkləşdirilməsi üzrə qiymətli kağızlar təqdim edilən və adlı olur. Adlı qiymətli kağızlar onlarda adı göstərilən investora, təqdim edilən qiymətli kağızlar isə onu bilavasitə təqdim edən sahibliklə bağlı əmlak hüquqları verir. Adlı qiymətli kağızlar bir sahibindən başqasına verilməsi qiymətli kağız blankının arxasındakı (indossament) və uçotdakı müvafiq qeydlərin dəyişdirilməsi vasitəsi ilə həyata keçirilir. Qiymətli kağızlara aiddir: səhmlər, istiqrazlar, dövlətin xəzinə öhdəlikləri, əmanət sertifikatları, veksellər, çeklər, konosamentlər, bank kreditlərinin alınmasını təsdiq edən sənədlər, borc qəbzləri, vəsiyyətnamələr, sığorta polisləri, opsiyalar, flyuçers müqavilələri və s. İtirilmiş qiymətli kağızlar təqdim edən üçün Azərbaycan Res-

Audit 1 (2020), Cild 27, səh. 37-46.  
Audit 1 (2020), Vol. 27, pp. 37-46.

publikasının mülki prosessual qanunvericiliyində müəyyən olunmuş qaydada bərpa edilir. Qiymətli kağızlar vərəsəlik hüququ altında notariat kontorunun verdiyi şəhadətnamə əsasında miras qoyulur və qiymətli kağızlar üzrə gəlir bu şəhadətnamə ilə verilir. Müxtəlif tipli qiymətli kağızların ümumi-iqtisadi xarakteristikasına aiddir: likvidlik, gəlirlilik, dəyişən məzənnə, müəyyən etibarlılıq səviyyəsi, müstəqil dövrüyyənin mövcudluğu. Qiymətli kağızlar bu formada ola bilər: təqdim olunan, order, adlı. Qiymətli kağızlar qanunla müəyyən edilmiş qaydada müəyyən rekvizitləri ehtiva etməlidir. Onların buraxılışı (emissiyası) və tədavi qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydalara və normalara tabedir. Qiymətli kağızlar bir sıra funksiyalar yerinə yetirir: tənzimləyici, nəzarət, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin, o cümlədən real iqtisadiyyatı və fəaliyyət sferasını əlaqələndirmə funksiyası (13, s.341).

### **Bazar iqtisadiyyatı şəraitində qiymətli kağızların uçotunun metodikası**

Beynəlxalq uçot standartlarına əsasən, qiymətli kağızların uçotunun aparılması vacib məqamlardan biridir. Hazırda qiymətli kağızların uçotunun aparılmasının sintetik uçotu Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin Kollegiyasının 30 yanvar 2017-ci il tarixli Q-01 N-li “Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına əsasən uçotun aparılması Qaydaları” haqqında qərarına əsasən tənzimlənir. Qiymətli kağızların sintetik uçotu köhnə hesablar planında 06 №-li “Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları hesabları”nın 1.Pay və səhmlər, 2.İstiqrazlar və 58 №-li “Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları hesabı”nın 1.Pay və səhmlər, 2.İstiqrazlar subhesabında uçota alınır. Yeni hesablar planına görə “İştirak payı metodu ilə uçota alınmış investisiyalar” bölümündə:

- 151 №-li “Asılı müəssisələrə investisiyalar”
- 152 №-li “Birgə müəssisələrə investisiyalar”
- 181 №-li “Ödənişə qədər saxlanılan uzunmüddətli investisiyalar”
- 183 №-li “Digər uzunmüddətli investisiyalar”
- 184 №-li “Sair uzunmüddətli maliyyə aktivlərinin dəyərinin azalmasına görə düzəlişlər” subhesabında,
- 231 №-li “Satış məqsədilə saxlanılan qısamüddətli investisiyalar”
- 232 №-li “Ödənişə qədər saxlanılan qısamüddətli investisiyalar”
- 235 №-li “Sair qısamüddətli maliyyə aktivlərinin dəyərinin azalmasına görə düzəlişlər” hesabında,
- 311 №-li “Emissiya gəlirləri”
- 403 №-li “Uzunmüddətli konvertasiya olunan istiqrazlar”
- 405 №-li “Geri alınan məhdud tədavi müddətli imtiyazlı səhmlər (uzunmüddətli)”
- 407 №-li “Törəmə (asılı) müəssisələrə uzunmüddətli faiz xərcləri yaradan öhdəliklər”
- 505 №-li “Geri alınan məhdud tədavi müddətli imtiyazlı səhmlər (qısamüddətli)”
- 506 №-li “Törəmə (asılı) müəssisələrə qısamüddətli faiz xərcləri yaradan öhdəliklər”
- 532 №-li “Törəmə (asılı) müəssisələrə qısamüddətli kreditor borcları”
- 811 №-li “Asılı və birgə müəssisələrin mənfəətlərində (zərərlərində) pay” hesablarında uçota alınır.

Ümumiyyətlə, asılı müəssisələrə investisiyaların uçotu 15 №-li “Asılı müəssisələrə və birgə müəssisələrə investisiya qoyuluşları” 28 №-li MUBS adlı 151 №-li aktiv hesabda aparılır. Səhmlərin 20–50 %-i aralığında alışı müəssisələr arasında ana (əsas) və asılı müəssisə münasibətləri yaradılır. Asılı müəssisə investorun əhəmiyyətli təsirə malik olduğu müəssisədir və iştirak payı metodu ilə uçota alınır. Asılı müəssisəyə investisiya qoyuluşunun məbləği əvvəlcə ilkin dəyəri ilə tanınır. Bu zaman DT 151 №-li “Asılı müəssisələrə investisiyalar” KT 435,445 ,545 №-li kreditor borcları mühasibat yazılışı tərtib olunur.

Audit 1 (2020), Cild 27, səh. 37-46.  
Audit 1 (2020), Vol. 27, pp. 37-46.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində ədalətli dəyər metoduna əsasən asılı müəssisələrə investisiyaların balans dəyərində artım baş verdikdə:

DT 151 "Asılı müəssisələrə investisiyalar"

KT 611-2 "Yenidən qiymətləndirilmədən gəlirlər"

DT 611-2 "Yenidən qiymətləndirilmədən gəlirlər"

KT 811 "Asılı və birgə müəssisələrin mənfəətlərində (zərərlərində) pay" mühasibat yazılışları tərtib olunmalıdır.

Ümumiyyətlə, ədalətli dəyər metoduna əsasən asılı müəssisələrə investisiyaların balans dəyərində azalma baş verərsə:

DT 731-2 "Yenidən qiymətləndirilmədən xərclər"

KT 151 "Asılı müəssisələrə investisiyalar"

DT 811 "Asılı və birgə müəssisələrin mənfəətində (zərərlərində) pay"

KT 731-2 "Yenidən qiymətləndirilmədən xərclər" uçot qeydləri yerinə yetirilməlidir.

Satış üçün nəzərdə tutulmuş kimi təsnifləşdirilən asılı təsərrüfat cəmiyyətinə investisiya qoyuluşu artıq bu təsnifləşdirmə meyarına cavab vermədikdə, satış üçün nəzərdə tutulmuş kimi təsnifləşdirildiyi tarixdən etibarən iştirak payı metodunun tətbiqi ilə uçota alınır. Bu zaman aşağıdakı mühasibat yazılışları verilir:

DT 151 "Asılı müəssisələrə investisiyalar"

KT 231 "Satış məqsədi ilə saxlanılan qısamüddətli investisiyalar"

Asılı müəssisələrə qoyulmuş investisiya geri alındığı zaman aşağıdakı mühasibat yazılışları edilir :

DT 217 "Digər qısamüddətli debitor borcları"

KT 151 "Asılı müəssisələrə investisiyalar"

Həmin məbləğ ödənildiyi zaman :

DT 223 "Bank hesablaşma hesabları"

KT 217 "Digər qısamüddətli debitor borcları"

Hazırkı şəraitdə birgə müəssisələrə investisiyalar 15 №-li "Asılı müəssisələrə və birgə müəssisələrə investisiya qoyuluşları" MHBS standartları 152 №-li "Birgə müəssisələrə investisiyalar" aktiv hesabda uçota alınır.

Standarta görə birgə fəaliyyət vasitəsilə iki və daha çox tərəfin müqavilələri vasitəsilə birgə nəzarət edilən iqtisadi fəaliyyət həyata keçirilir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində ödənişə qədər saxlanılan uzunmüddətli investisiyalar 23 №-li "Maliyyə alətləri: tanınma və ölçülmə"sinin uçotu beynəlxalq standartları tanınmaqla 181 №-li "Ödənişə qədər saxlanılan uzunmüddətli investisiyalar" hesabda uçota alınır. Bu hesab ödəniş tarixi və məbləğləri müəyyən olunan müddətli maliyyə aktivlərinin mövcudluğunu və hərəkətini uçota almaq üçün nəzərdə tutulur. Bura istiqrazları, uzunmüddətli qiymətli kağızları və s. aid etmək olar.

Ödənişə qədər saxlanılan qısamüddətli investisiyaların uçotu da 39 №-li "Maliyyə alətləri: tanınma və ölçülmə" tanınmaqla 23 №-li MHBS 232 №-li "Ödənişə qədər saxlanılan qısamüddətli investisiyalar" hesabda uçota alınır. Əvvəllər ödənişə qədər saxlanılan investisiyalar kimi təsnifləşdirilən maliyyə investisiyalarının ödəniş müddəti hesabat tarixindən sonra on iki ay ərzində olan dövrə daxil olduqda, belə investisiyalar 181 №-li hesabdan (ödənişə qədər saxlanılan uzunmüddətli investisiyalardan) 232 №-li hesaba "Ödənişə qədər saxlanılan qısamüddətli investisiyalar" hesabına köçürülməlidir.

183 №-li "Digər uzunmüddətli investisiyalar" hesabında digər müəssisənin səhmlərinin iyirmi faizə qədər və ya əlli faizdən çox alışı uçota alır. Səhmlərin əlli faizindən çox alış törəmə müəssisəyə, səhmlərin iyirmi faizinə qədər alışı adi investisiya qoyuluşu hesab edilir.

Audit 1 (2020), Cild 27, səh. 37-46.  
Audit 1 (2020), Vol. 27, pp. 37-46.

184 №-li “Sair uzunmüddətli maliyyə aktivlərinin dəyərinin azalmasına görə düzəlişlər” hesabı uzunmüddətli maliyyə aktivlərinin qiymətləndirilməsi nəticəsində dəyərinin azalmasını və artmasını uçota almaq üçün nəzərdə tutulub.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində 311 №-li “Emissiya gəlirləri” öhdəlik hesabı emissiya gəlirlərinin əks etdirilməsi üçün nəzərdə tutulub. Səhmdar cəmiyyəti şəklində yaradılmış müəssisələr nizamnamə kapitalının yaradılması zamanı səhmlər, nominal dəyərdən artıq qiymətə satılıbsa, səhmlərin satışı və nominal dəyər arasındakı fərq məbləği 311 №-li “Emissiya gəlirləri” hesabının aşağıdakı subhesablarında göstərilir: ( 10.s.48-49)

311-1 “Emissiya gəliri” – Adi səhmlər

311-2 “Emissiya gəliri” – İmtiyazlı səhmlər.

### **Müasir şəraitdə qiymətli kağızların növləri**

Ümumiyyətlə, səhm – səhmdar cəmiyyətin kapitalını müəyyən məbləğdə pula keçirməsini təsdiq edən və sahibkarlarına “devident”lə də müvafiq qazanc əldə etmək hüququ verən qiymətli kağızdır.

Səhmin nominal dəyəri onda əks etdirilən məbləğdə ifadə olunur. Həqiqətdə isə səhmin qiyməti adlanan məzənnəsi müəssisənin təsərrüfat vəziyyətindən, bacarıqlı reklamdan və birja oyunundan, siyasi amillərdən asılı olaraq, nominal dəyərdən kəskin fərqlənə bilər.

Ümumiyyətlə, səhmlərin üç növü vardır :

- Adi səhmlər;
- İmtiyazlı səhmlər;
- Təsisçilər səhmləri.

Adi səhmlər əldə olunan mənfəətdən asılı olaraq, sahibkarlara müəyyən gəlir gətirir. Adi səhm üzrə gəlirlilik miqdarı müəssisənin qazancından asılı olaraq dəyişir. Adi səhmlərin sahibləri səhmdar cəmiyyətin fəaliyyəti ilə əlaqədar daha çox riskə məruz qaldıqları üçün onlara şirkətin idarə heyəti üzvlərini seçmək və səhmdarların ümumi iclasında digər məsələləri həll etmək hüququ verilir.

İmtiyazlı səhmlər isə müəyyən olunmuş faizə uyğun olaraq, sahibkarına gəlir əldə etmək hüququ verir. İmtiyazlı səhmlər müəssisənin xalis qazancından əldə edilən gəlirə tətbiq edilən kapitalın qeydə alınmış faiz şəklində birinci növbədə alınması hüququnu verir. Onlar bir qayda olaraq, dividendlərin alınmasına “kumulyativ” hüquqları təmin edir. Səhm sahiblərinin şirkət üçün mənfəətsiz keçən ildə ala bilmədikləri gəlirin əvəzi sonrakı illərdə ödənilir. İmtiyazlı səhmin sahibləri müəssisə ləğv olunduğu vaxt səhmdar kapital geri qaytarılarkən üstünlük qazanırlar. Adətən, imtiyazlı səhm şirkətin məsələləri həll olunarkən, o cümlədən idarə heyəti seçilərkən səs hüququ vermir. İştirak etmək hüququ olan səhmə də təsadüf edilir. Bu cür səhm sahibləri qoyulan kapitalla faiz alarkən eyni zamanda adi səhm sahibləri ilə bərabər qazancın qalan hissəsinin bölüşdürülməsində iştirak edir və şirkətdə məsələlər həll edilərkən səsvermə hüququ qazanırlar.

Təsisçilər səhmləri səhmdar şirkətin təsisçilərin arasında bölüşdürülən və onlara bəzi üstün hüquqlar verən səhmlərdir. Təsisçilər səhmlərin sahibləri səhmdar iclasında əlavə səsə malik olur, əlavə səhmlər buraxılırsa onlar birinci növbədə səhm almaq hüququndan istifadə edir, digər iri səhmdarlara birlikdə səhmdar şirkətinin fəaliyyəti ilə əlaqədar ən vacib məsələlərin həllində mühüm rol oynayırlar. Təsisçilər səhmlərinin sahiblərinin payına, bir qayda olaraq, qazancın daha çox hissəsi düşür.

### Səhmlərin səmərəliliyinin fundamental təhlili metodikası

Ümumiyyətlə qiymətli kağızların əsas hissəsi olan səhmlərin araşdırılması və onlar səmərəliliyinin müəyyən edilməsi günün tələbləri səviyyəsindən irəli gəlir. Ümumiyyətlə, qiymətli kağızların təhlil edilməsində əsas məqsəd müxtəlif növ qiymətli kağızların səmərəliliyinin müəyyən edilməsidir. Qiymətli kağızlar təhlil olunarkən təhlilin fundamental və texniki metodundan istifadə olunur. Fundamental təhlil – şirkətin durumu ilə yanaşı, tələb və təklif, iqtisadi statistika, dövlət siyasətləri və müəssisələrin maliyyə hesabatları kimi əsas iqtisadi, siyasi, sosial və ekoloji amillər üzrə aparılan tədqiqatlar əsasında qiymətlərin proqnozlaşması üsuludur. Texniki təhlillərdən fərqli olaraq, fundamental təhlildə nə olduğu yox, onlardan gələcəkdə nə olacağı üzərində dayanılır (3). Fundamental təhlilin əsasını səhmlərin təhlili təşkil edir. Eyni zamanda, qiymətli kağızların fundamental təhlili şirkətin və onun səhminin bazar dəyərində qiymətinin proqnozlaşdırılmasıdır. Bu metod şirkətin müxtəlif maliyyə göstəricilərinin fəaliyyəti sahəsinə əsaslanır. Fundamental təhlilin vasitəsi ilə səhmlərin səmərəliliyinin dəyişməsinə təsir edən amillər araşdırılır və qiymətləndirilir. (Cədvəl 1)

*Cədvəl 1.*

#### Səhmlərin səmərəliliyinin fundamental təhlili (min manatla)

| Sıra №-si | Göstəricilər                     | Proqnoz | Faktiki | Kənarlaşma (məbləğlə) |
|-----------|----------------------------------|---------|---------|-----------------------|
| A         |                                  |         |         |                       |
| 1.        | Səhmlər ədalətli bazar qiymətilə | 11000   | 12000   | 1000                  |
| 2.        | Səhmlər nominal qiymətlə         | 10000   | 10000   | -                     |
| 3.        | Səhm gəlirləri                   | 1000    | 2000    | 1000                  |

Cədvəldən göründüyü kimi, səhmin gəlirləri proqnozla müqayisədə (2000-1000) 1000 manat artmışdır. Bu, ədalətli bazar qiymətinin dəyişməsi hesabına olmuşdur.

Hesabat ili ərzində səhmlərin təkrar bazarının həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artsa da, bu bazarın həcmi 12000 manata bərabər olmuşdur. Səhmlərin alqı-satqı müqaviləsində əsasən, onların nominal qiyməti göstərdiyini nəzərə alsaq, onda bazara təkrar səhm bazarının real həcmnin daha kiçik olduğu qənaətə gəlirik. Səhmlərlə açıq ticarəti məhdudlaşdırılan amillərdən biri də ölkədə kapitalın formalaşması prosesinin ibtidai mərhələdə olması ilə əlaqədardır. Bu mərhələdə əsasən kapitalın təmərküzləşməsi baş verir. Həmçinin səhmlərin yerləşməsinin təkmil infrastrukturunun, daxili və xarici mexanizminin inkişaf etməsi, səhm emissiyasının kreditə nisbətən baha olmasını şərtləndirir. Müasir dövrdə səhmdar cəmiyyətlərinin kapitallaşma səviyyəsi və səhmlərin likvidliyi aşağıdır. Bunun əsas əlamətlərindən biri səhmdar cəmiyyətin bazarda sərbəst dövriyyədə olan səhmlərin payını azaldır. Ölkədə səhm buraxılışında inzibati amillərin rolu əhəmiyyətli olmuşdur. Belə ki, Azərbaycanda banklar səhmdar cəmiyyət formasında yaradılır. Həmçinin əksər sığorta şirkətləri səhmdar cəmiyyəti formasında yaradılmışdır. Bu halda, onların nizamnamə kapitalının artırılmasına tələblər əlavə səhm buraxılışının artırılmasına və bunun nəticəsində səhmlərin ilkin bazarının həcmnin artmasına səbəb olur.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində qiymətli kağızların əsas növü olan səhmlərin il ərzində hərəkətinin təhlili zamanı fundamental təhlil ilə yanaşı olaraq, texniki təhlil metodundan da istifadə olunur. Texniki təhlil riyazi hesablaşmalara əsaslanaraq, gələcək qiymət dəyişmələrini təxmin etməyə yarayan təhlil metodudur. Texniki təhlil keçmişdəki qiymət dəyişmələrini əks etdirən qrafika əsasında gələcək qiymət hərəkətlərini təxmin etməyə təkan verir. Texniki təhlil ilə gələcək bazar vəziyyətinin proqnozunda, FOREX bazarı iştirakçılarının əməliyyat strategiyalarının inkişaf etməsində əhəmiyyətli yer tutur (11, s 41).

Ümumiyyətlə, qiymətli kağızlar təhlil edilərkən, istifadə olunan fundamental və texniki təhlillərin fərqləndiyi cəhətlər mövcuddur. Belə ki, fundamental təhlil şirkətin səhmlərinin qiymətdən düşməsi və yaxud yeniləşməsi barədə məlumat verir. Texniki təhlil isə qismüddətli maliyyələşmədə istifadə olunur və müqavilənin bağlanması üçün ən yaxşı müddətini müəyyən edir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində ölkədə emissiya qiymətli kağızlar bazarı nisbətən inkişaf etsə də, kommersiya əməliyyatlarından yaranan borcların likvidləşdirilməsinə imkan verən qiymətli kağızlar bazarı inkişaf etmişdir. Belə qiymətli kağızlardan biri vekseldir. Veksel, öhdəliyin vaxtı bitdikdən sonra sahibinə bu qiymətli kağızlar göstərilmiş məbləğin veksellərindən, borcludan və ya həmin məbləği ödəməyi öhdəlik götürən şəxsdən şərtsiz tələb etmək hüququ verən yazılı borc öhdəliyini əks etdirən qiymətli kağızdır. Veksel kommersiya kreditinin bir formasıdır və iqtisadi subyektlər arasında hesab sahibi, yəni borc vermiş şəxs istənilən anda vekseli satmaqla onu likvidləşdirə bilər. Azərbaycanda 2000-ci ildə veksellərin dövriyyəsi haqqında əsasnamə qəbul edilsə də, hazırda bu maliyyə alətindən kommersiya əməliyyatlarında demək olar ki, istifadə edilmir. Bu hal ölkədə veksellərin uçotu, inkassasiyası, veksellərin ödənilməsi üzrə xidmətlərin göstərilməsi və veksellər üzrə digər əməliyyatları həyata keçirən uçot təşkilatlarının zəif inkişafı və veksellərin tətbiqinin kommersiya əməliyyatlarının uçotunun dəqiqliyinin aparılması ilə bağlıdır.

## **NƏTİCƏ**

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadi artımın təmin olunması milli iqtisadiyyatda struktur dəyişikliklərin həyata keçirilməsi iri həcmli investisiya qoyuluşları tələb edir. Bu baxımdan maliyyə bazarı cəmiyyətin sərəncamında olan resurslardan səmərəli istifadə etməklə, dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Ümumiyyətlə, maliyyə bazarı real sektorun inkişafı üçün əlverişli şəraitin formalaşmasına, iqtisadi artımın keyfiyyət parametrlərinin yaxşılaşmasına təsir göstərir. Maliyyə bazarının əsas alətləri olan qiymətli kağızların formalaşması və inkişafı diqqət mərkəzində olduğuna görə onların uçotunun və təhlilinin aparılması çox vacib məsələlərdən biridir. Göründüyü kimi, qiymətli kağızların mühasibat uçotunun beynəlxalq standartlarına uyğunlaşdırılması uçotunun təşkili qiymətli kağızlar bazarının inkişafının dayanıqlığını və fasiləsiz fəaliyyətini, idarəedici qurumun formalaşmasını təmin etməkdir.

**Ədəbiyyat siyahısı:**

1. Mühasibat uçotu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 2018.
2. Qiymətli kağızlar bazarı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2015.
3. Abbasov A.H. Qiymətli kağızlar bazarı, “Mühasibat uçotu”. Bakı, 2000.
4. Abbasov İ.M. “Audit”. Bakı, 2007.
5. Əfəndiyev E. “Qiymətli kağızlar (normativ sənədlər toplusu). Bakı, 2000.
6. Hacıyev F.Ş. Auditdə iqtisadi təhlil, Bakı 2018.
7. IFRS Foundation, 2018. Use of IFRS Standarts around the world.
8. Kərimov A.E. Babayev A.A. “Qiymətli kağızlar bazarı”. Bakı, 2003.
9. Kommersiya təşkilatları üçün “Maliyyə hesabatlarının təqdimatı üzrə 1 №-li MMUS”.
10. Quliyeva Ə.B. Qiymətli kağızların sintetik və analitik uçotunun müasir vəziyyətinin qiymətləndirilməsi. Maliyyə uçotu jurnalı, 2019/04.
11. Quliyev Ə.B. Qiymətli kağızların təhlilinin müasir metodikası, Maliyyə uçotu, 2019/05.
12. Musayev A.F. Vəliyev N.N. Quliyev A.S. “Qiymətli kağızlar bazarı”. Bakı, 2001.
13. Səmədzadə Z.A. Böyük İqtisadi Ensiklopediya. III cild. Bakı, 2012.
14. Səbzəliyev S.M. “Maliyyə hesabatlarının hazırlanması və tərtib olunmasının məqsədləri, qaydaları və prinsipləri” tədris-metodiki vəsait, Bakı 2018.
15. Талий.В.Ф. Международные Стандарты учета и финансовой отчетности. Москва – 2007.



*Гаджиев Фазиль Шохлат оглы,  
доктор экономических наук, профессор,  
Азербайджанский Государственный Экономический Университет (UNEC),  
Адрес: , ул. Истиглалийат 6, AZ 1001, Баку, Азербайджан,  
E-mail: fazilhaciyev@yahoo.com,  
Гаджиев Таджаддин Фазиль оглы, докторант,  
Азербайджанский Государственный Экономический Университет (UNEC),  
Адрес: , ул. Истиглалийат 6, AZ 1001, Баку, Азербайджан,  
E-mail: haciyev.t.f@gmail.com,  
© Гаджиев Ф.Ш., Гаджиев Т.Ф., 2020*

## МЕТОДОЛОГИЯ УЧЕТА И АНАЛИЗА ЦЕННЫХ БУМАГ В УСЛОВИЯХ РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКИ

### Р Е З Ю М Е

**Целью исследования** является анализ развития ценных бумаг в Азербайджане, исходя из основных целей «Основных направлений Стратегической дорожной карты для ключевых секторов национальной экономики» (далее - Стратегическая дорожная карта).

**Методология исследования** - системный подход, фундаментальный анализ и адекватная информация.

**Практическая значимость исследования** - возможности использования его в качестве научного источника при формировании и стимулировании ценных бумаг в Азербайджанской Республике.

**Результаты исследования** - проведена оценка учета и фундаментального анализа ценных бумаг в современных условиях в Азербайджанской Республике.

**Оригинальность и научная новизна исследования** - совершенствование методологии оценки учета и анализа ценных бумаг в Азербайджане.

**Ключевые слова:** рыночная экономика, ценные бумаги, виды ценных бумаг, учет ценных бумаг, фундаментальный анализ ценных бумаг, технический анализ ценных бумаг.

*Fazil Shohlat Hajiyev,*  
*doctor of economic sciences, professor,*  
*Azerbaijan State University of Economics (UNEC),*  
*Address: 6, Istiglaliyyat Str., AZ 1001, Baku, Azerbaijan,*  
*E-mail: fazilhaciyev@yahoo.com*  
*Tajaddin Fazil Hajiyev, doctoral student,*  
*Azerbaijan State University of Economics (UNEC),*  
*Address: 6, Istiglaliyyat Str., AZ 1001, Baku, Azerbaijan,*  
*E-mail: haciyev.t.f@gmail.com*  
© F.Sh.Hajiyev, T.F.Hajiyev, 2020

## METHODOLOGY OF ACCOUNTING AND ANALYSIS OF SECURITIES IN A MARKET ECONOMY

### ABSTRACT

**The purpose of the study** is to analyze the development of securities in Azerbaijan, based on the main objectives of the "Main directions of the strategic roadmap for key sectors of the national economy" (hereinafter the strategic roadmap).

**The methodology of the research** - systematic approach, fundamental analysis and adequate information.

**The practical importance of the research** - opportunities to use it as a scientific source in the formation and stimulation of securities in the Republic of Azerbaijan.

**The results of the research** - the accounting and fundamental analysis of securities in modern conditions in the Republic of Azerbaijan were evaluated.

**The originality and scientific novelty of the research** - improving the methodology for evaluating the accounting and analysis of securities in Azerbaijan.

**Keywords:** market economy, securities, types of securities, securities accounting, fundamental analysis of securities, technical analysis of securities.

*Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur:*  
16.12.2019  
*Təkrar işləməyə göndərilmişdir:*  
26.12.2019  
*Çapa qəbul olunmuşdur:* 13.01.2020

*Дата поступления статьи в*  
*редакцию:* 16.12.2019  
*Отправлено на повторную*  
*обработку:* 26.12.2019  
*Принято к печати:* 13.01.2020

*The date of the admission of the article*  
*to the editorial office:* 16.12.2019  
*Send for reprocessing:* 26.12.2019  
*Accepted for publication:* 13.01.2020